

УДК 159.9.316. 614

СЛОБОДЯНЮК К. І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ САМОСПРИЙНЯТТЯ

У статті визначено роль механізму ідентифікації у розвитку «Я-концепції» особистості, розглянуто функції «ідентифікації» як на груповому, так й особистісному рівнях, наводиться аналіз співвідношення феноменів «ідентичність» та «Я-образ».

Ключові слова: образ «Я», Я-Концепція, ідентичність, ідентифікація, самосприйняття, цінність.

Зацікавленість у відповіді на питання про стан свідомості і самосвідомості людини, що вибирає саморуйнівні, асоціальні форми поведінки стала причиною нової хвилі концептуального та емпіричного вивчення феноменів самосвідомості.

Проблема самосвідомості – одна з найбільш суперечливих і складних тем у сучасній психології. Майже кожна психологічна теорія, яка займається вивченням організації людської психіки або розвитку особистості, пропонує своє пояснення феномену самосвідомості, його виникнення та розвитку, проте навіть у рамках одного теоретичного напрямку часто немає наступності та злагоди у поясненні явища самосвідомості.

В одних теоріях самосвідомість розглядається через поняття «Я-концепція» (К. Роджерс, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуел), в інших – поняття «система ідентичностей» (Ч. Кулі, Дж. Мід, І. Гофман, Г. Фогельсон, Ю. Хабермас), у третіх – поняттям самопізнання, а також через звернення до «Я-Образу». Аналіз літератури показав, що у деяких підходах ці поняття визначаються одне через інше, у інших – застосовуються як взаємозамінні, що призводить до відсутності порядку і породжує заплутане, неясне положення у системі визначень. І. С. Кон підкреслює, що це породжує не тільки чисто термінологічні труднощі, коли поняття самосвідомості співвідносяться, а нерідко і зливається з поняттям «Я» [2]. У той же час дослідник стверджує, що зведення самосвідомості до усвідомлення лише своїх особливих рис не витримує критики та не розкриває змісту проблеми «Я» як активного, творчого, інтегративного початку, що дозволяє індивіду не тільки усвідомлювати себе, але й свідомо направляти і регулювати свою діяльність.

Звертає на себе увагу той факт, що у більшості випадків фокусом досліджень стає предметне наповнення та змістові характеристики «Я-концепції» особистості, а саме перелік її конкретних складових. Викликає сумнів, що такий розгляд, без урахування особливостей процесуальної сторони питання, специфіки взаємодії та

впливу структурних компонентів, допоможе при вивченні проблеми саморуйнівної та асоціальної поведінки особистості.

У загальному значенні «Я-концепція» представляє собою те, яким чином людина сприймає себе, вбудовує себе у картину світу, пов'язує зі смыслом свого існування. По-перше, у самому значенні поняття «концепція» вказується на функціональне призначення – «певний спосіб розуміння, трактування явищ, основна точка зору, керівна ідея, провідний задум, що визначає стратегію дій».

По-друге, «Я-концепція» не виникає одразу, а складається поступово протягом життя індивіда під впливом численних соціальних впливів.

По-третє, структура «Я» є організованою та рухливою. Незважаючи на те, що «Я» людини схильне до змін у результаті досвіду, воно завжди зберігає якості цілісності, уявлення людини про себе самого залишається відносно постійним.

По-четверте, «Я-концепція» дозволяє індивіду не тільки усвідомлювати себе, але й свідомо спрямовувати і регулювати свою діяльність.

Одне з ключових відправних питань, на якому ми б хотіли зупинитись, полягає у визначенні співвідношення понять «Я-концепція» особистості та її «Я-Образ». Ми дотримуємося погляду, що особистісна концепція себе є більш ширшою та складнішою структурою. Концепція себе є не просто сукупністю «Я-Образів» (зафіксованих картин себе) з відношенням до них, але й таким сприйняттям себе, що є основою самостійно визначеної сутності життєдіяльності людини. Поряд з цим визначає відношення людини з навколишнім світом у цілому, що проявляється у її діях. Концепція відображається у сенсі життя людини та впливає на її якість – ставлення людини до свого фізичного і психічного здоров'я, визначення себе у соціумі і свого місця серед людей, здатність до особистісного і духовного саморозвитку. Якість дійсності залежить від того, які саме життєві сенси людина вважає для себе суттєвими, найбільш важливими для їх уті-

лення у життя, а отже, і від того, як саме особистість представляє себе, і яке місце відводить у власному існуванні.

Концепція задає вектор формування в особистості уявлень про сенс її життя.

Закономірно виникає інтерес – як саме образи об'єднуються у структуру концепції, або навпаки, чи існує певний принцип, за яким «Я-концепція» включає та організовує образи себе.

Визначна роль у формуванні «Я-концепції» особистості як самосприйняття себе у світі, що задає специфіку смислу існування та життєдіяльності, належить цінностям та ціннісним орієнтаціям цієї особистості. Так, згідно Р. Асаджолі, всі цінності можна розподілити: на фізичні, соціальні та духовні [1]. Від того, які саме цінності за своїм змістом стануть провідними, домінуючими, охоплюючи весь життєвий простір людини, вирішальним чином залежить повноцінне становлення особистості з морально-світоглядними уявленнями, якістю її життя.

У руслі структурно-динамічного походу змістовно-структурні характеристики образу «Я», функціонуючи у нерозривній єдності, розрізняються за ступенем усвідомленості, диференційованості, узагальненості, обґрунтованості. Саме цінності організують структуроване поле з «Я-Образів», забезпечують принцип їх оцінки за пріоритетністю, та визначають ступінь важливості, тим самим звуваючи поле «Я-Образів». Тобто, образ «Я» вміщує у себе цінності, які залишаються важливими для людини на конкретному етапі її розвитку. Це міркування поділяє й І. С. Кон, який говорить про те, щоб зрозуміти структуру «Я-Образу» (який дослідник позначає терміном «рефлексивне Я»), необхідно, перш за все, визначити психологічну ієрархію окремих диспозицій та цінностей, вяснити, які з них є для індивіда центральними, інтегруючими, найбільш впливовими [2].

«Я-концепція», базуючись на ціннісних орієнтаціях, і як смисл самоіснування, впорядковує «Я-Образи» та вистроює їх. Якісний зміст «Я-Концепції» з урахуванням її «Я-Образів» впливає на спосіб постановки мети, уявлення про майбутнє, результати діяльності. «Я-концепція» задає принцип оцінки і визначає цілі, що узгоджуються з нею, з ракурсу декількох цілей. Дії індивіда, які розгортаються метою, відповідають «Я-концепції».

Оскільки особистість цілісна, то незначні зміни у її підструктурі відображаються на всьому розвитку індивіда. В. В. Столін, ґрунтуючись на аналізі О. М. Леонт'єва проблеми особистісних

конфліктів, підкреслює – виявлення того, що особистісні дії не відповідають життєвій цілі, призводить до їх обезцінення. Власні якості та риси, «Я-Образи» стають настільки ж малозначущими, як і дії, які цими якостями забезпечувались. Інший конфлікт виникає, коли особистість сприймає життєву ціль як беззмістовну. Разом з утратою сенсу життя утрачається і сенс власного «Я» [3].

Образи існують у поєднанні з їх оцінками. Самооцінка є продуктом співвідношення своїх «Я-Образів» зі своїми ціннісними еталонами, як вияв ступеня відповідності.

Образ життя представляє собою набір цінностей та норм [7]. Слід зазначити, що засвоєння цінностей і прийняття «Я – образу» з оцінним до нього ставленням можливо тільки через відтворення цієї цінності і розгортання у власній діяльності. Формування та розвиток цінності детерміновані соціумом та суспільними зв'язками, у яких відбувається становлення особистості.

Одним з механізмів інтеріоризації зовнішніх групових норм та цінностей у процесі соціалізації є ідентифікація, що у свою чергу, є одним з механізмів розвитку «Я-концепції» особистості. Ідентифікація (від лат. *identificare* — ототожнювати) – уподібнення, ототожнення з кимось, чимось, у найзагальнішому вигляді – емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного, ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком. Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що виявляється в прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні у групу, в усвідомленні ним групової належності, формуванні соціальних установок. Ідентифікація сприяє встановленню відчуття причетності, єднання, та проявляється як адаптація до навколишнього середовища.

Основні чинники, складові, які визначають ідентифікацію, причини цього процесу, поділяються залежно від вивчення цієї проблеми у теоріях різних психологічних напрямків.

Психоаналітичною думкою виділені мотивуючі і сприяючі чинники ідентифікації: подолання фрустрації потреб, збереження любові значущих інших, захист від соціальної агресії, потреба індивіда в оволодінні власними інстинктивними потягами, психічними станами, адаптація до соціальної реальності, батьківське наслідування дитячим проявам.

У необієвіоризмі у якості основних чинників, що обумовлюють ідентифікацію, називаються: прагматичні цілі, практична корисність, соціальна ефективність, привабливість, яскравість,

частота зустрічальності моделі, особисті потреби в успіху, засвоєнні необхідних соціальних навичок, здатність запам'ятовувати і відтворювати змодельовану поведінку.

Серед чинників теорії когнітивної та соціальної психології виділяють: соціальні приписи, соціальну типізацію поведінки, соціальний тиск, соціальне порівняння й оцінку, потребу в симетрії між соціальною і суб'єктивною реальностями, простоту соціальної структури і чіткість образу соціальної моделі, потребу у самоповазі.

Незалежно від належності до тієї чи іншої психологічної школи теорії виділяють соціальний чинник в якості основного елементу розвитку.

У сучасній психології поняття «ідентифікації» охоплює три пересічні області. По-перше, ідентифікація розглядається як процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на підставі усталеного емоційного зв'язку, а також уключення у свій внутрішній світ і прийняття як власних їх норм, цінностей, зразків. Відкрите наслідування як слідування зразку особливо яскраво виступає у дошкільному віці. По-друге, ідентифікація вивчається як уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самого, наділення його своїми рисами, почуттями, бажаннями (наприклад, батьки, які очікують від дитини здійснення власних задумів). По-третє, як механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що виявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе у поле, простір, обставини іншої людини, що призводить до засвоєння її особистісних смислів. Цей тип ідентифікації дозволяє моделювати смислове поле партнера по спілкуванню, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає сприяючу поведінку.

Ідентифікація виконує важливі функції як на груповому, так й особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство отримує можливість уключити індивідів у систему соціальних зв'язків і відносин, а особистість реалізує базисну потребу групової належності, забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливу на групу [8].

Чим різноманітніші внутрішні і зовнішні, чим різноманітніша інформація, тим гостріше буде індивідуальне самовідчуття, і тим складніший і більш диференційований образ «Я» [2].

Ю. Хабермас указує на те, що «розуміння людиною самої себе залежить не тільки від того, як вона сама себе описує, а й від тих зразків, які вона наслідує». Ототожнення з соціальною моделлю призводить до формування внутрішнього образу цієї моделі. Соціальна замкненість й однома-

нітність груп, членом яких є індивід, призводять до зменшення кількості ідентифікацій, що стає причиною прихильності до одноманітних норм, цінностей, позицій.

Висвітлення проблеми ідентифікації у наукових джерелах показує, що автори, обговорюючи проблему ідентифікації, звертаються до феномену «ідентичність». У той же час треба відзначити, що самі поняття «ідентифікація» та «ідентичність» прийнято розрізняти. Якщо під ідентичністю розуміють деякий стан самоототожнення, то ідентифікація – це сукупність процесів і механізмів, які ведуть до досягнення цього стану.

Звертає на себе увагу той факт, що ідентичність й у біологічному, й у соціальному житті визначається не просто як виживання, а як виживання пристосованих.

Вважається, що корінь слова «ідентичність» складається з двох латинських коренів: «iten» («найвищою мірою подібний», «той самий», «аналогічний») й «ipse» («самість»). У терміні «ідентичність» відбувається накладення один на одного двох смислів: стійкість – мінливість у часі і тотожність самому собі – інаковість. Таким чином, сам термін «ідентичність» указує на діалектичність її природи, яка виявляється у різноманітті зв'язків між сталістю і мінливістю ідентичності [5].

На питання про власну ідентичність можна відповісти тільки у зіставленні з навколишньою дійсністю, у відношенні з іншими «Я», яке і створює цілеспрямованість.

Проблема самовизначення, згідно з С. Л. Рубінштейном, спочатку являє співвіднесеність з іншими суб'єктами – «Специфіка людського способу існування полягає у мірі співвідношення самовизначення і визначення Іншими» [6].

У науках про людину поняття ідентичності має три головні модальності:

1) психофізіологічна ідентичність – єдність фізіологічних та психічних процесів, властивостей організму, завдяки якій він відрізняє свої клітини від чужих (наочно проявляється в імунології);

2) соціальна ідентичність – переживання й усвідомлення своєї належності до тих чи інших соціальних груп і спільнот, у які людина включається у процесі своєї життєдіяльності. Соціальна ідентичність особистості формується у процесі взаємодії особистості з соціальною реальністю, під час якого ця реальність суб'єктивно осмислюється відповідно до системи життєвих відношень та потреб. Значущість ідентифікації з тією

чи іншою групою – динамічна і може змінюватися під впливом ситуації;

3) особиста ідентичність (Self-Identity) – від-рефлексована самість, виявляється у здатності підтримувати цілісність власного «Я», незважаючи на зміну компонентів.

Е. Еріксон вважав, що ідентичність особистості об'єднує у собі, окрім природних задатків, потреб та вмінь, значущі ідентифікації та постійні, стійкі соціальні ролі. З часом соціальні аспекти ідентичності отримали у психологічній літературі відносно самостійний статус, що викликає дискусію про співвідношення особистісної та соціальної ідентичностей.

Одне з ключових питань, на яке намагаються відповісти дослідники, полягає у тому, який вид ідентичності є первинним відносно іншого. Як правило, дослідники визнають первинність соціальної ідентичності та її опосередкований вплив на формування особистісної ідентичності. А. Reid і К. Deaux на основі аналізу отриманих емпіричних даних припустили, що у формуванні особистісної ідентичності суттєву роль відіграє не тільки індивідуальний досвід, але й соціальні уявлення, розповсюджені у культурі (A. Reid, K. Deaux, 1996).

Когнітивні психологи шукають відповідь на питання про співвідношення соціальної та особистісної ідентичності через реконструкцію організації системи самопізнання людини, а також репрезентації у її свідомості інформації про саму себе.

За висловом D. Trafimow, H. Triandis і S. Goto (1991), це питання може бути вирішене з використанням моделей «двох кошиків» або «одного кошика». Модель «двох кошиків» припускає, що особистісні і соціальні ознаки зберігаються окремо одне від одної і не перетинаються між собою. Модель «однієї корзини», навпаки, полягає у визнанні того, що соціальні та особистісні ознаки людини зберігаються в одній пізнавальній структурі і тісно взаємопов'язані [9]. Дослідники визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти образу «Я» людини, які виникають з соціальних категорій, до яких вона відчуває свою приналежність».

В. М. Павленко зазначає, що «... соціальна ідентичність найтіснішим чином взаємопов'язана з інгруповою подібністю і міжгруповою диференціацією, особистісна ідентичність – з відмінністю від всіх інших людей ... Оскільки ж дуже важко уявити, як можна в кожен даний момент, одночасно відчувати себе і подібним членам інгруппи (проявляючи соціальну ідентифікацію), і від-

мінним від них (в рамках особистісної ідентичності), то це протиріччя породило ідею про неминучість певного конфлікту між двома видами ідентичності ...» [4].

М. Ярмовіц розглядає особистісну ідентичність як систему знань про себе, що формуються через порівняння себе з членами інгруппи та складаються з набору рис, специфічних для «Я». Соціальна ідентичність теж розглядається автором у якості набору рис, але тих, що виявляються у ході соціального порівняння інгруппи та автгруппи.

Отже, проблема співвідношення соціальної та особистісної ідентичностей людини залишається невирішеною. Однією з найбільш розповсюджених точок зору є така, що вказує на взаємодоповнення, а не протиріччя компонентів ідентичності людини.

Нерідко поняття «ідентичність» вживається як синонім до «Я», «Я-Образу». Однак, «Я-концепція», «Я-Образ», «ідентичність» не є тотожними поняттями.

Проблема ідентичності виникає у ситуації вибору. Ідентичність проявляється у єдності відповідей на питання: «Хто я? Який я? Чий я?». Ідентичність виступає як базовий пошук сталості, «Я-Образ» – як опосередкована ланка між ідентичністю та життєвою ситуацією.

Ідентичність визначає особистість у розрізі трьох сторін:

«Хто я?» – предметне наповнення;

«Який я?» – якісне визначення;

«Чий я?» – соціальний рівень, тобто ідентичність завжди пов'язана з зазначенням тієї групи (роду, національності, культури, етносу), статусу та категорій, до яких належить індивід.

«Я-концепція» будується у рамках життєвого шляху, образу життя, у той час як ідентичність розглядається у контексті предметного визначення, якостей, належності з фіксацією на зовнішню прикріпленість. «Я-Образ» виникає у зв'язку з особливостями окремої конкретної перцепції особистості, як сприйняття самого себе у певній ситуації. Відповідно до особливостей сприйняття, «Я-Образ»:

- виникає у цілому, у різноманітні його властивостей і якостей, окремі ознаки і властивості знаходяться у постійному стійкому взаємозв'язку;
- пов'язаний з розумовою діяльністю, з віднесенням до певної категорії, поняття, з позначенням його у слові;
- інтерпретується з точки зору наявних знань, навіть у тих випадках, коли людина сприймає лише деякі ознаки, вона подумки

доповнює відсутні ознаки і частини (прагнення об'єднати розрізнені частини у цілісне утворення);

- характеризується вибірковою спрямованістю, виділяється залежно від того, на що спрямована діяльність людини, від її потреб та інтересів;
- образ, що виникає у свідомості людини при сприйнятті, включає у себе, крім відображення окремих його властивостей, минулий досвід людини. Апперцепція - залежність сприйняття від досвіду, знань, інтересів й установок особистості. Залежно від минулого досвіду, знань, спеціальності людина вибірково виділяє і вибірково сприймає різні сторони.

Отже, ідентичність виступає проблемою якісного визначення особистістю себе у власній рефлексії. Саме якісні питання визначають особистість, а не тільки певна предметність. Усвідомлення своєї ідентичності для людини - не просто знання себе, а певне ставлення до себе. Ідентифікація є одним з механізмів соціалізації особистості, за допомогою якого засвоюються певні норми поведінки, цінності тих соціальних груп чи індивідів, з якими особистість себе ідентифікує.

СЛОВОДЯНЮК К. И.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ КАК МЕХАНИЗМ САМОВОСПРИЯТИЯ

В статье определена роль механизма идентификации в развитии «Я-Концепции» личности, рассмотрены функции «идентификации» как на групповом, так и личностном уровнях, приводится анализ соотношения феноменов «идентичность» и «Я-образ».

Ключевые слова: образ «Я», «Я-концепция», идентичность, идентификация, самовосприятие, ценность.

SLOBODYANYUK K. I.

IDENTIFICATION AS A MECHANISM OF SELF-PERCEPTION

The article defines the role of the identification mechanism in the development of person "self-concept", the "identification" functions are considered within group and personal levels, the relation of the phenomena of "identity" and "self-image" is presented.

Keywords: I image, self-concept, identity, identification, self-perception, value.

Список використаної джерел

1. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика. / Р. Ассаджоли. — М.: «REFL-book», 1994. — 314 с.
2. Кон И. С. Категория «Я» в психологии // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2. — № 3. — С. 25—37.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1977.
4. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. — 2000. — №1. — С. 135—141.
5. Рикер П. Повествовательная идентичность / П. Рикер [Электронный ресурс]. — 2000. — Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/ricoeur/last.html>.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир/ Сергей Леонтьевич Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2003. — 512с. — (Серия «Мастера психологии»).
7. Швалб Ю. М. Психологічна організація простору життя особистості: логос буденності / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — Том VII: Екологічна психологія. — Вип. 29. — С. 478—486.
8. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / В. А. Ядов // Психология самосознания: Хрестоматия. — Самара, 2000. — С. 589—601.
9. Trafimow D., Some tests of the distinction between private self and collective self // Journal of Personality and Social Psychology. 1991. — P. 649—655.

Стаття надійшла до редколегії 23. 09. 2013 року.